

DARIJUS BEINORAVIČIUS

Mykolo Romerio universitetas

TEISĖS SAMPRATA KAIP METODAS

The Concept of Law as a Method

SUMMARY

Nowadays, when trying to define law, we frequently encounter not only different but also contrary public interests, their competition and certain strategy of their coordination. Government through politics organizes the harmonization of different social interests, and law as the system of established rules of behavior encounters very complicated process which government is intrinsically unable to administer. Legal practice needs theoretical assistance. Therefore law system requires science not only in formal sense, i. e. the systematization of legal categories and concepts formulation but also the analysis of legal phenomena, wider and deeper inquiry into those phenomena. This necessity of theoretical inquiry testifies, that law is not something unnatural and neutral; for it regulates conflicting interests and the science of law analyzes them, therefore neither in practice nor in theory a lawyer cannot ignore the fact that law brakes into social space and that he himself performs this intervention.

For these reasons law is the process of permanent thinking when new and contrary opinions clash. The unity of legal practice and science is necessary. A lawyer has to balance each actual situation on the scales of law concept. It is necessary to look for the concept of law not only in practice but also in theoretical discussions in order that it could be "alive".

SANTRAUKA

Apibrėždami teisę dažnai susiduriame su supriešintais interesais, jų konkurencija, su tam tikra jų koordinavimo strategija, kurią įgyvendina valdžia. Vykdydama politiką valdžia organizuoja skirtingų socialinių interesų derinimą. Todėl apibrėžiant teisę kaip nustatomas elgesio taisykles susiduriama su itin sudėtingu procesu, kurio pati valdžia savaime valdyti nepajėgia (jeigu ji veikia savarankiškai, tai savavališkai, o tada politika nebeorganizuoja socialinių procesų, o pati juos nustatinėja). Jai reikalinga teorinė pagalba, todėl teisės apibrėžimas tampa mokslo uždaviniu. Tokia teorinė prielaida lemia, kad teisė nėra vien tik kažkas neutralaus ar nenatūralaus. Juristas nei praktiškai, nei teoriškai negali ignoruoti, kad teisė įsiveržia į socialinę erdvę, ir

RAKTAŽODŽIAI: teisės samprata, įstatymas, prigimtinis įstatymas, pozityvioji teisė, Konstitucija.

KEY WORDS: concept of law, law, natural law, positive law, Constitution.

kad šią intervenciją vykdo jis pats. Dėl šių priežasčių teisė yra nuolat trunkantis mąstymo procesas. Teisinin- kas turi kiekvienu atveju esamą situaciją padėti ant teisės sampratos svarstyklių. Teisės sampratos privalu nuolat ieškoti ne tik praktikoje, bet, kad ji būtų „gyva“, reikia dėl jos diskutuoti ir teoriškai.

KONCEPCIJŲ KITIMO RAIDAI

Teisės koncepcija yra istorinė. Jos raidos priežasčių turime ieškoti istorijoje. Pagal teisės ir įstatymo, t. y. teisės turinio ir formos, santykį galima išskirti tris teisės sampratos raidos kryptis: pirmoji – teisė atsiradusi iš aukščiau, ji yra Dievo žodžio išraiška, arba nuo tada, kai žmogus pakeitė Dievą, teisė yra valstybės kūrinys, kurį „lipdo“ žmogus. Dievo arba žmogaus pradas lėmė teologinę teisės ir įstatymo koncepciją¹. Antroji kryptis – tai Euklido teisė, kai teisės metodas, perimtas iš eksperimentinių mokslų, iškomponuoja pozityvioje dvasioje ir leidžia vadovaujantis vienu principu sisteminti žinias. Šis principas lėmė silogistinę teisės ir įstatymo koncepciją. Ir trečioji – teisė griežtai atskiriama nuo moralės, kurios normos pripažįstamos juridinių normų sistemoje tik tais atvejais, kai jos yra garantuojamos valstybine sankcija. Ši kryptis lėmė dichotominę teisės ir įstatymo koncepciją². Teisė čia tiesiog išnyko.

Seniausia teisinės minties istorija siejama su filosofiniu ir religiniu pradū – teisės pažinimas buvo suprantamas kaip teisingumo pažinimas. Teisingumas atsiradavo iš Dievo tvarkos, kuri buvo labai stipriai įsisąmoninta, arba jis buvo suvokiamas kaip natūraliai (savaimė suprantamas, lyg duotas iš prigimties) susiklostęs, pripažįstamas, racionaliai suprantamas. Prigimtinė teisė visada buvo traktuojama kaip ideali teisė ir priešinama veikiančiąjai. Ideali teisė reikalavo teisin-

gumo, kuris būdavo proto ir sąžinės nustatomas. Senovės graikai skyrė tai, kas teisinga iš prigimties, nuo to, kas numatyta įstatymuose³. Romėnų jurisprudencija davė idealiai teisei prigimtinės (natūralios) teisės vardą – *jus naturale*.

Su Romos imperijos jurisprudencija, kuri jau analizuoja teisinius reiškinius, Europos kultūros kontekste prasideda teisės kaip mokslo pažinimas. Prigimtinė teisė buvo veikiančiosios teisės pagrindas, nes veikiančioji teisė, būdama realių gyvenimo aplinkybių sukuryje, dažnai negali patenkinti teisingumo reikalavimų. Todėl ji kreipiasi į prigimtinę teisę, kurios paskirtis – aiškinti veikiančiosios teisės netobulumus.

Didelę reikšmę tiek romėnams, tiek vėliau Europos teisei viduramžiais turėjo teisinė praktika, todėl juristai kiekvienu atveju turėjo vertinti, kas yra teisinga, suvokti, kas yra toji teisė, kokie yra jos keliami reikalavimai, todėl vyravo juridinis pliuralizmas, veikė daug konkuruojančių teisės sistemų.

Vėliau teisė nutraukė ryšius su viduramžių teisės pliuralizmu. T. Hobbesas teigė, kad natūrali teisė privalo paklusti pozityviajai taisyklei⁴. Natūralios teisės krizę ženklina XVIII a. revoliucija. Revoliucijos faktoriai brandino racionalizmo arba proto viešpatavimo idėjas, kurios reiškė proto perleidimą autoritingai valdžiai, kitaip tariant, protas buvo paliktas ir patikėtas valdžiai. Racionalizmas apsiėmė sukurti prigimtinės

teisės teoriją naujais pagrindais. Pirmasis šios teorijos kūrėjas buvo Hugo Grotius su savo kūriniu *De jure belli ac pacis*, vėliau T. Hobbesas, J. J. Rousseau, I. Kantas ir kt.⁵ Teisės mokslo srityje atsikratyta romėnų teisės dogmų ir pašalintas teologinis teisės kildinimo pobūdis.

Teisės sekularizacija stiprino valstybės centralizuotą valdžią ir žlugdė natūralios teisės koncepciją, eliminavo moralės atributą iš teisės. Kiekvieno to laikmečio teisės teoretiko moralinės teisės esmės sąvoka buvo kita ir kiekvienas skelbė savarankišką teisės teorijos aksiomą, kuri negalėjo būti apriorinė, nes ją sudarė tai, kaip kiekvienas suprato visuomenės tvarkos turinį, o tas supratimas buvo priklausomas nuo laiko, vietos ir visuomenės gyvenimo sąlygų, kuriomis gyveno teoretikas. Prigimtinės teisės tyrinėtojai negalėjo būti nuoseklūs, todėl ėmė tyrinėti veikusiąją ir veikiančiąją teisę norėdami atskleisti teisės veikimo dėsnius. Prigimtinės teisės teorija buvo palikta kaip istorinis įvykis ir buvo imtasi istorinio teisės tyrinėjimo. Istorinė teisės mokykla teisę kildino iš tautos dvasios, o pačią kilmės eigą aiškino pagal kalbos kilmės analogiją.

XIX a. antros pusės teisinė ideologija buvo pagrįsta valstybės vaidmens teisėje pabrėžimu. XIX a. teisinę mintį užkariauja teisinis pozityvizmas ir vyrauja iki H. Kelseno. Terminas „pozityvus“ vartojimas teisės atžvilgiu kildinamas iš lotynų *positus* („nustatytas“) arba *positivus*, apibūdinantis žmogaus tikslingos valios kūrinius kaip kontrastą tam, kas nėra sukurta, o yra atsiradę gamtiniu, natūraliu būdu. Pats pozityvizmas siaurąja prasme reiškia nustatytą teisę, kuri pradėjo būti nustatoma vos tik sustiprėjus

socialinėms grupėms, kurios pradėjo laikytis tam tikrų jų elgesį reglamentuojančių (nustatančių) taisyklių. Šios taisyklės nustatomos papročiais, vėliau įstatymais ir teismų precedentais.

Pastangos kildinti teisę iš tikslingo sušalinimo aiškiai matyti nuo pat šiuolaikinio pozityvizmo pradžios – nuo T. Hobbeso, nes įstatymą jis apibrėžė kaip „įsaką to, kuris turi valdžią.“⁶ Plačiąja prasme teisinio pozityvizmo doktriną pagrindė prancūzų filosofas A. Comte'as, o vėliau ją, ypač XIX a., išplėtojo kiti teoretikai.

Juridinis pozityvizmas, atmesdamas natūraliąją teisę, atmeta ir empirinių faktų realybę. Egzistuoja tam tikra normatyvinė dimensija, kuri skiriasi nuo natūralios dimensijos. Teisinis pozityvizmas stengėsi įrodyti, kad jokių pozityvių teisingumo kriterijų nėra, ir iš to jis padarė klaidingą išvadą, kad apskritai negali būti jokių objektyvių teisingumo kriterijų. Iš tariamos tokio kriterijaus negalimybės buvo padaryta išvada, kad visos teisingumo problemos yra valios, norų ir interesų arba emocijų dalykas⁷.

Pozityviają teisę išreiškia tik įstatymas plačiąja prasme, todėl „pozityviosios teisės“ koncepcija yra neutrali ir yra iš esmės juridinės technikos koncepcija⁸. Kaip mažai teisinis pozityvizmas padeda suprasti, kas yra teisė, aiškiausiai matyti tada, kai tas klausimas aktualiausias – kai tenka teisėjui spręsti, kokią taisyklę taikyti konkrečiu atveju. Jei jam nėra duotas joks specifinis įstatymų leidėjo nurodymas, ką daryti, tai vien įstatymų leidėjo suteikti įgaliojimai spręsti „įstatymo vardu“ jam nepasako, kokiu įstatymu jis privalo vadovautis. Teisėją saistoto ne tik įstatymų leidėjo taisyklės, bet ir teisės sistemos vidiniai reikalavimai,

kurie niekada negali būti visiškai nuoseklūs, nes atsiranda naujų santykių ir įstatymų leidėjas su jais kartu nespėja.

Teisę pripažinus tik įstatymų leidėjo valia, ta valia tapo sunkiai ribojama, todėl individo laisvė pasidarė sunkiai pasiekiamu dalyku, o laisvė pradėjo reikšti kolektyvinę bendruomenės laisvę, t. y. demokratiją. Tokiu būdu teisinis pozityvizmas taip pat tapo neribotų demokratijos (o kartu ir nedemokratinų režimų) galių svarbiausiu ideologiniu ramsčiu⁹. Tačiau po didžiųjų XX a. katastrofų (Antrojo pasaulinio karo) ieškoma naujų juridinio pozityvizmo formų.

Šiandien galima skirti mažiausiai keturias sąlygiškai aktualiausias skirtingas teisės filosofijos kryptis: prigimtinė (natūraliosios) teisės teorija, Hanso Kelseno juridinis pozityvizmas, „empirinis redukcionizmas“ – amerikiečių juridinio realizmo ir Bentamo bei Austino teorijų samplaika¹⁰, ir „normatyvinis realizmas“, kuriam atstovauja Axelis Hagerstromas, Karlas Olivecronas, Alfas Rossas, Hartas ir iš dalies Ronaldas Dvorkinas.

Pasak šių dienų prigimtinės teisės traktuotės, teisė atsiranda kaip objektyvi elgesio taisyklių visuma, kurią žmogaus protas pajėgus atrasti. Prigimtinės teisės koncepcija taip pat pripažįsta ir juridinį pozityvizmą kaip teisę, bet tik su ta sąlyga, kad juridinis pozityvizmas turi atitikti prigimtinės teisės reikalavimus. Natūralios teisės normos (ir juridinio pozityvizmo, kuris atitinka natūraliąją teisę, normos) yra tokios, kurios atitinka dvasinę, idealią, moralinę realybę.

Pasak Hanso Kelseno juridinio pozityvizmo, priešingai, nėra natūralios (prigimtinės) teisės, o egzistuoja tik ta teisė, kuri kyla iš įstatymų leidėjo. Prigimtinės

ir pozityviosios teisių skirtumą išsamiai atskleidžia teisės ir įstatymo santykis. Prigimtinė teisė yra aukščiau įstatymo, ji nubrėžia jam tam tikras kryptis ir kelia reikalavimus, o juridinis pozityvizmas įstatymą pripažįsta teise ir neskiria šių dviejų juridinių kategorijų, jas sutapatina. Kelsenas, kurdamas *Grynąją teisės teoriją*, norėjo, kad ji būtų tikras teisės mokslas ir dėl jos „grynumo“ nebūtų siejama nei su juridine politika, nei su teisės filosofija, nei su ideologija. Jo teorija nori „įvertinti teisę tokią, kokia ji yra, nei ieškoti jos pateisinimo dėl atitikimo teisingumui, nei ją diskvalifikuoti kaip neteisimą.“¹¹ *Grynoji teisės teorija* ieško realios ir įmanomos, o ne geros teisės. H. Kelseno juridiniame pozityvizme postuluojuama, kad normos, reguliuojančios žmogaus elgesį, gali kilti iš žmogaus valios, o ne iš jo proto¹².

Teisės terminas susijęs su veikiančia teise, todėl šis terminas visada plačiai siejamas tiek su privaloma teise, tiek su galiojančia teise. Pagal natūralios teisės koncepciją, juridinis pozityvizmas, remdamasis prigimtinė teise, yra galiojanti teisė dar ir ta prasme, kad ji tampa moraliai privaloma. Juridinis pozityvizmas, žinoma, teisę kildina iš įstatymų leidėjo valios, nepripažindamas natūralios teisės.

Pasak „empirinio redukcionizmo“, teisė yra suvereno valia (Bentamo ir Austino *Analitinė jurisprudencija*) arba tai, ką pasako teisėjas (amerikietiškas teisės realizmas). Kitaip tariant, pasak empirinio redukcionizmo, teisė yra suvereno sprendimas, kuriuo, anot *Analitinės jurisprudencijos*, yra įstatymų leidėjas, o pasak amerikietiškojo teisės realizmo – jam atstovauja teisėjų korpusas. Empirinis redukcionizmas nepripažįsta

moraliai privalomo teisės požymio, nes jam veikianti teisė yra išgaliojusi teisė. Teisė pradeda galioti nuo teisėjų arba įstatymų leidėjų sprendimų. Šiems sprendimams būtina paklusti, todėl šiuo tikslu yra grasinamos sankcijos. Šios koncepcijos teisė galioja, jei sprendimus priėmęs subjektas yra pajėgus stebėti savo sprendimų įgyvendinimą, garantuodamas sankcijose numatytais priemonėmis bausti nepaklūstančius.

Ir pagaliau „normatyvinis realizmas“ teisę laiko taisyklių visuma, kurias teismas pripažįsta esant privalomas. Teisinėje sistemoje numatyta, kad jokia norma negali turėti teisės statuso tol, kol teismai, kurie nekontroliuojami realizuoja savo diskreciją, paskelbia, kad ji tokį statusą turi turėti. Niekas, anot Harto, negali būti teisė, jeigu kas nors šito neįsakė ir kol neįsakė¹³.

Normatyvinis realizmas (Upsalos teisės mokyklos realizmas), kaip ir empirinis redukcionizmas, atmeta teisės moralinį įpareigojimą ir galiojančią teisę pripažįsta tik oficialiai išgaliojusią teisę. Skirtumas tik tas, kad normatyvinis realizmas galiojančiomis teisės normomis laiko tas, kurios pripažįstamos kaip psichologiškai privalomos.

Be abejo, pateiktos keturios konceptualios teisės kryptys šiandien tarpusavyje suartėja, panašėja, perima vienos kitų požymius, todėl jų atskyrimas yra sąlygiškas ir vertinamas kaip kitų teisės mokslo šiuolaikinių išvalgų šaltinis.

XIX a. įsitvirtinęs (nors istoriškai gyvuojantis labai trumpai) ir šiandien klesintis pozityvizmas yra daugiau nustatomas pagal poreikius. Norint, kad tie tenkinami poreikiai būtų socialiniai, o ne stipresnės grupės, reikia pabrėžti, kad

būtinai koncepcijų suartėjimas. Iš esmės trumpai apibūdintos šiandien įtakingiausios doktrinos turi ne tik pranašumą, bet ir trūkumą, todėl jos neišgali gyvuoti pavieniui ir būtina šias doktrinas susieti. Ryškėja tendencija, kad pozityvioji teisė plėtojasi kaip prigimtinės teisės skelbiamų vertybių konkretinimas ir garantas.

A. V. Dicey, net nevertodamas teisinės valstybės termino, pabrėžė, kad „parlamento aktai yra negaliojantys, jeigu jie prieštarauja moralės principams.“¹⁴ Tai gi teisiniai įstatymai yra svarbiausias teisinės valstybės bruožas ir garantas. Teisinėje valstybėje įstatymai turi atitikti teisę, t. y. jai neprieštarauti.

Įstatymų kontrolė leidžia teisinio įstatymo koncepciją teisinėje valstybėje plėtoti dar daugiau: įstatymas privalo atitikti jam keliamus formaliuosius ir turiniguosius požymius. Formalieji požymiai – tai iš esmės teisėtumo reikalavimas: visos valstybės institucijos, pareigūnai, piliečiai privalo elgtis griežtai pagal jų veiklą reglamentuojančias teisės normas, valdymo institucijų leidžiami poįstatyminiai teisės aktai turi neprieštarauti įstatymams, o šie – Konstitucijai.

M. Riomeris pabrėžė, kad „formalūs įstatymai, kurie vadinami įstatymais tik tai todėl, kad jie yra įstatymų leidėjo daromi ir kad jie savo galia yra sulyginti su įstatymais, bet materialine prasme nėra įstatymai.“¹⁵ Patikslindami M. Römerio teiginį mūsų analizuojamos problemos kontekste, galime papildyti, kad įstatymai, nevertinami turiningųjų požymių atžvilgiu, nėra teisiniai, o tik formalūs.

Demokratinėse valstybėse paprastai pozityviosios teisės koncepcija įstatymą apibrėžia kaip parlamento ar pačios tautos Konstitucijoje numatytą procedūrą

pagrindu išreikštą taisyklę, kuri atspindi tautos valią. Anot Hegelio, „pilietinėje visuomenėje teisė savyje tampa įstatymu, o ir ankstesnė betarpiška ir abstrakti teisės esatis pereina į egzistuojančios visuotinės valios bei žinojimo esaties pripažintinumą.¹⁶“

Visuomeninė tvarka, suvokta žmonių sąmonėje, realiame gyvenime išreiškiama, išsakoma ir apibrėžiama aktais¹⁷. Taigi individai teisės aktais įtvirtina potencialias galimybes apibrėžti pageidautiną visuomenės elgesį ir numatyti to elgesio ribas. Be to, individas konkrečių gyvenimo aplinkybių atvejais teisės aktų pagrindu individualizuoja tų aktų numatytą elgesio taisyklę ir tokiu būdu abstrakti, bendra taisyklė potencialiai konkrečiais atvejais gali būti papildoma nauju turiniu, nauja situacija, nauju elgesio niuansu¹⁸.

Kaip teigė Aristotelis, „įstatymas, paaiškinęs tam tikrą atvejį, visa kita palieka vadovaujantis teisingiausiu sprendimu nuspręsti ir sutvarkyti patiems.“¹⁹

Lenkijos teisės profesorius Z. Ziembinskis pabrėžė, kad analizuojant teisės mokslų semiotines problemas, lenkų teisininkai skiria teisės kalbą, kuria formuluojami oficialiai išleidžiami šalies įstatymai, ir juridinę (teisės doktrinos) kalbą, kuria teisininkai kalba apie teisę formuodami teisės normų galiojimo, teisės normų klasifikavimo, jų veiksmingumo pagrindus²⁰. Be abejo, antroji teisės „kalba“ turi būti suprantama plačiau, tai visų teisinių santykių subjektų „kalba“, kurios pagalba praktikoje, t. y. realiuose santykiuose, atsispindi teisės koncepcija, visuomenės požiūris į teisę, jos bendruosius principus.

IŠVADOS

1. Pagal šiandien traktuojamą prigimtinę teisę, teisė atsiranda kaip objektyvi elgesio taisyklių visuma, kurią žmogaus protas yra pajėgus atrasti. Prigimtinės teisės koncepcija taip pat pripažįsta ir juridinę pozityvizmą kaip teisę, bet tik su ta sąlyga, kad juridinis pozityvizmas turi atitikti prigimtinės teisės reikalavimus. Natūraliosios teisės normos (taip pat juridinio pozityvizmo, kuris atitinka natūraliąją teisę, normos) yra tokios, kurios atitinka dvasinę, idealią, moralinę realybę.

2. XIX a. įsitvirtinęs (nors istoriškai gyvuojantis labai trumpai) ir šiandien klestintis pozityvizmas yra daugiau nustatomas pagal poreikius. Norint kad tie tenkinami poreikiai būtų socialiniai, o ne stipresnės grupės, reikia pabrėžti, kad

yra būtinas koncepcijų suartėjimas. Iš esmės trumpai apibūdintos šiandien įtakingiausios doktrinos turi ne tik pranašumą, bet ir trūkumą, todėl jos neišgali gyvuoti pavieniui ir būtina susieti šias doktrinas. Ryškėja tendencija, kad pozityvioji teisė plėtojasi kaip prigimtinės teisės skelbiamų vertybių konkretinimas ir garantas.

3. Teisės samprata teisinį įstatymą kaip societarinės teisės koncepcijos formą būtinai įpareigoja, kad tas formos turinys būtų vertinamas, aiškinamas – nebūtų tik valinio pobūdžio, todėl teisinis įstatymas – tai ne tik formaliuosius požymius atitinkanti pozityviosios teisės koncepcija, bet ir valdoma turiningųjų, vertybinių kriterijų teisės samprata.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Gerard Timsit, Sept propositions (plus une) pour une définition systématique du droit, *Droits, Revue française de théorie juridique (définir le droit /1)*, 1990, Nr. 10, p. 93.
- ² Ten pat, p. 93.
- ³ Petras Leonas, *Teisės enciklopedija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto teisių fakulteto leidykla, 1931, p. 168.
- ⁴ Gregorio Peces-Barba Martinez, Une définition normative du droit, *Droits. Revue française de théorie juridique (définir le droit /2)*, 1990, Nr. 11, p. 52.
- ⁵ Petras Leonas, *Teisės enciklopedija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto teisių fakulteto leidykla, 1931, p. 170.
- ⁶ Friedrich A. Von Hayek, *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė*, t. 2: Socialinio teisingumo mirasas. Iš anglų k. vertė Algirdas Degutis. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 73.
- ⁷ Ten pat, p. 83.
- ⁸ Christian Atias, Quelle positivité? Quelle notion de droit?, *Archives de philosophie du droit*, t. 27, ("Sources" du droit) Sirey, 1982, p. 209.
- ⁹ Friedrich A. Von Hayek, min. veik., p. 71.
- ¹⁰ Enrico Pattaro, Définir le droit droit, *Droits. Revue française de théorie juridique (définir le droit /2)*, 1990, Nr. 11, p. 47.
- ¹¹ Laurent Habib, L'impur objet de la science du droit, *Droits. Revue française de théorie juridique (définir le droit /2)*, 1990, Nr. 11, p. 67.
- ¹² Hans Kelsen, *Grynoji teisės teorija*. Iš vokiečių ir anglų k. vertė Algirdas Degutis ir Egidijus Kūris. Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 110.
- ¹³ Herbert Lionel Adolphus Hart, *Teisės samprata*. Iš anglų k. vertė Egidijus Kūris. Vilnius: Pradai, 1997, p. 112–113.
- ¹⁴ Albert Venn Dicey, *Konstitucinės teisės studijų įvadas*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 47.
- ¹⁵ Mykolas Rōmeris, *Konstitucinės ir teismo teisės pasieniūose*. Vilnius: Pozicija, 1994, p. 29.
- ¹⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Teisės filosofijos apmatai*. Iš vokiečių kalbos vertė L. Anilionytė. Vilnius: Mintis, 2000, p. 327.
- ¹⁷ Michel Bastit, *Naissance de la loi moderne*. Paris: Presse universitaire de France, 1990, p. 157.
- ¹⁸ Jiangyuan Jiang, *Essai de réflexion sur la notion de séparation des pouvoirs*. Presses universitaires d'Aix-Marseille, 1997-3, p. 1051.
- ¹⁹ Aristotelis, *Politika*. Iš anglų k. vertė Mantas Adomėnas. Vilnius: Pradai, 1997, p. 171.
- ²⁰ Zygmunt Ziembinski, Le langage du droit et le langage juridique: les critères de leur discernement, *Archives de philosophie du droit*, t. 19, 1974, p. 26.